

Тетяна БРАЙЧЕНКО,

методист навчально-методичного центру психологічної служби комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

ПРОФІЛАКТИКА ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ІНФОРМАЦІЙНО- МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДЛЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

Основною метою функціонування психологічної служби системи освіти є підвищення ефективності освітнього процесу шляхом індивідуалізації і, одночасно, захисту соціального і психічного здоров'я всіх його учасників з допомогою застосування методів, інноваційних технологій практичної психології та соціальної роботи. А одним із основних завдань діяльності фахівця психологічної служби закладу освіти є організація профілактичної, превентивної та корекційної роботи з учнями, схильними до проявів девіантної поведінки, і передбачає здійснення профілактики та корекції відхилень в психофізичному, індивідуальному розвитку дітей та їх поведінки на різних вікових етапах. Щоб здійснювати таке завдання повноцінно, необхідно враховувати **всі виклики, які є значущими для комплексного вирішення проблем**. Отже, у складних умовах, коли в Україні триває повномасштабна війна, спостерігається збільшення кількості неповнолітніх з проявами девіантної поведінки. Трагічні та жакливі події стають для дітей потужним стресовим чинником, адже захисні механізми незрілої дитячої психіки не справляються з внутрішніми конфліктами та зовнішніми стресовими факторами, як це відбувається у дорослої людини, і вплив війни вони переживають болючіше: з'являється ще більше страхів, невизначеності і тривоги, загострюються проблеми, з якими й так було непросто впоратися.

Також упродовж останніх років у суспільстві спостерігається **активізація негативних явищ**, таких як насильство, кібертретирування, секстинг, булінг, рекет, розбійні напади, комп'ютерні злочини, що відповідно, провокує зростання кількості правопорушень і злочинів, скоєних дітьми та підлітками. Зокрема, почастишали випадки «кібербулінгу» – використання мобільних телефонів, інтернет-сайтів як засобів проявів насильства, залякування, терору, спрямованих зазвичай на однокласників, знайомих, що нерідко викликає в останніх не тільки психологічні травми, але стає причиною суїцидів. В інтернет просторі неповнолітні можуть стати свідками або постраждалими від дезінформації, кібербулінгу та інших форм насильства, які можуть мати серйозні наслідки для їхнього психічного здоров'я та добробуту. Все це прояви девіантної поведінки, на яку фахівці повинні звертати **особливу увагу**.

Девіантна поведінка неповнолітніх завжди була і залишається значущою соціальною проблемою, яка полягає в порушенні моральних, правових та культурних норм і може проявлятися як у небажанні вчитися, порушеннях дисципліни, хуліганських вчинках, бродяжництві, алкоголізмі, наркоманії так і у здійсненні злочинної діяльності, що передбачає кримінальну відповідальність.

На замітку! Девіантна поведінка (від лат. deviato – відхилення) – це система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим, моральним, дисциплінарним, побутовим та іншим нормам. Відповідно до цього виділяють поведінку, що відхиляється від моральних (аморальну), правових (кримінальну, протиправну), медичних (поведінка хворої людини) та інших норм [11].

Девіантну поведінку розглядають як *вчинок*, тобто, дії окремої людини, що не відповідають офіційно встановленим чи сформованим суспільним нормам та як *соціальне явище*, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Досліджуючи проблему девіантної поведінки неповнолітніх, Н. Максимова визначає такі критерії: систематична повторюваність; соціально-деструктивна спрямованість; тривалість дії; порушення норм моралі, що прийняті на певному рівні соціального і культурного розвитку соціальної спільноти; активність і пасивність неприйняття типових норм; невідповідність нормам вікових особливостей і статевої приналежності неповнолітнього; вихід за межі індивідуальних варіацій та змінності реакції [11].

Девіантна поведінка, як будь-яка дія, має внутрішній механізм, мету та мотив, що зумовлюються віковими особливостями особистості, її загальним розвитком, соціальним досвідом. Враховуючи певні вікові особливості та труднощі перехідного віку, можна стверджувати, що саме **підлітки складають групу підвищеного ризику** щодо проявів девіантної поведінки. Для них притаманні:

1. Внутрішні труднощі (різкі фізіологічні та психологічні зміни, перебудова Я-концепції, усвідомлення особистості).
2. Граничні стани поведінки і невизначеність соціального становища.
3. Протиріччя перебудови механізмів соціального контролю (дитячі форми контролю, що полягали в дотриманні норм і вимог дорослих, уже не діють, а самоконтроль і свідомо дисципліна, як дорослі способи, ще не зміцніли або не склалися).

Розглядаючи схильність до проявів девіантної поведінки, слід враховувати певні характеристики особистості дитини. Основними чинниками девіантної поведінки для «вразливих підлітків» стають високий рівень тривожності та прояви дезадаптації, для «самовпевнених підлітків» характерна завищена самооцінка та висока схильність до ризику, а «конфліктні підлітки», зазвичай, мають низький рівень комунікативних здібностей та високий рівень конфліктності.

Залежно від причин, що спонукають до порушення загальноприйнятих норм поведінки, Н. Максимова виділяє чотири групи дітей:

- важковиховувані діти, в яких порушення уявне, неситуативне;
- педагогічно занедбані діти з несформованими моральними уявленнями і звичками, значними прогалинами морально-етичних знань;
- тяжкохворі діти, відхилення у поведінці яких детерміновані глибинними змінами особистості, пов'язаними з «розладом відносин»;
- діти, чия поведінка пояснюється особливостями розвитку емоційно-вольової сфери – психопатії, акцентуації характеру, неврози тощо[11].

Саме тому профілактика негативних форм девіантної поведінки неповнолітніх потребує особливої уваги, комплексного підходу та використання нестандартних методів у профілактичній діяльності соціального педагога.

На замітку! Профілактика (від гр. «prophylaktikos» запобігання, обмеження, попередження) – це попереджувально-профілактична діяльність з метою виявлення, запобігання та обмеження асоціальних явищ у дитячому та молодіжному середовищі; з'ясування причин соціальної дезадаптації різних соціальних груп та окремих осіб; забезпечення умов для формування соціально-позитивної спрямованості особистості.

У діяльності соціального педагога профілактика спрямовується на виявлення соціальних умов та десоціалізуючих чинників виховання здобувачів освіти, а також передбачає діагностично-корекційну діяльність з дітьми «групи ризику» щодо проявів різних форм психічної і соціальної дезадаптації, вираженій різними формами неадекватної поведінки.

Соціально-педагогічна профілактика щодо попередження негативних форм поведінки підлітків за видами діяльності поділяється на первинну, вторинну та третинну. Наймасовішою та неспецифічною є *первинна профілактика*, яка охоплює дітей та підлітків з метою формування у них активного, адаптивного, високо функціонального здоров'язбережувального життєвого стилю. При первинній профілактиці соціальний педагог надає інформацію, здійснюючи емоційне навчання, апелює до цінностей і знань, здійснює виховання протидії та надання альтернативи впливу соціального середовища та однолітків тощо. **Форми і методи первинної профілактики:** методи діагностики девіантної поведінки (тести; анкетування; метод вивчення документів з особистої справи підлітка; бесіди; спостереження); форми й методи непрямого профілактичного впливу (психологічний тренінг; тренінг комунікативних умінь; тренінг формування впевненості в собі та вміння виходу зі стресових ситуацій; тренінг профілактики девіантної поведінки з основами правових знань підлітків). Своєчасність, повнота й постійність первинної профілактики є найважливішим видом превентивних заходів у галузі запобігання відхилень у поведінці.

Вторинна профілактика містить соціально-психологічні та медичні заходи щодо обмеження окремих негативних явищ, які існують в суспільстві чи соціальній групі. Вторинна профілактика проводиться для дітей і підлітків з ризикованою поведінкою (бездоглядні діти, діти з кризових сімей, діти вулиці). Важливо, що профілактичні дії спрямовуються не лише на зміну девіантної поведінки на індивідуальному рівні, а й на обставини, що таку поведінку можуть спричиняти. **Форми й методи вторинної профілактики:** методи превентивного виховання (створення ситуації психологічного комфорту; встановлення довірливих відносин з підлітком; формування у підлітків позитивної самооцінки; розробка правильних навичок спілкування і поведінки;

формування пізнавальних інтересів тощо) й прямого профілактичного впливу (бесіди із запрошеними на виховні години працівниками медичних, соціально-реабілітаційних, правоохоронних закладів/установ, педагогами-валеологами, соціальними педагогами; конкурси плакатів і стіннівок), та непрямого профілактичного впливу (соціально-психологічні тренінги з профілактики девіантної поведінки; рольові ігри; дискусії в класі).

Третинна профілактика – це комплексні заходи соціального, освітнього, медико-психологічного спрямування на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, до суспільно-корисної діяльності. Для здійснення вторинної та третинної профілактики рекомендовано залучати психологів та фахівців медичної галузі. Форми й методи третинної профілактики: методи корекції девіантної поведінки (методи руйнування негативного типу характеру – метод «вибуху» і метод реконструкції характеру; метод перебудови мотиваційної сфери та самосвідомості; переконання; перебудови життєвого досвіду; обмеження; перенавчання; переключення; реґламентативний спосіб життя; попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки; змагання; індивідуальна робота; зустрічі підлітків «групи ризику» із психологом) та реабілітація девіантних підлітків (методи поведінкової (практичної) корекції, «Групова психотерапія підлітків девіантної поведінки», методико-когнітивної терапії, технологія переосмислення проблемної ситуації, методи гештальт-терапії тощо).

Варто зазначити, що **соціально-педагогічна профілактика** здійснюється на особистісному, сімейному та соціальному рівнях. Під час реалізації соціальної профілактики незалежно від її виду варто дотримуватися **такого алгоритму дій:**

1. Дослідження причин та факторів ризику щодо виникнення проблеми.
2. Організація взаємодії суб'єктів профілактики у подоланні проблеми.
3. Планування діяльності, організаційна та методична підготовка.
4. Здійснення впливу на особистість:
 - встановлення або ж виявлення існуючих ресурсів, необхідних для подолання проблеми;
 - підвищення особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольнити існуючі потреби.
5. Вплив на проблемне середовище:
 - запобігання негативному впливу середовища;
 - розширення можливостей для задоволення потреб, подолання проблеми, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів).
6. Моніторинг проблеми, аналіз ефективності профілактичних заходів.

У разі, якщо оцінка ефективності профілактичного впливу показує незадовільний результат, необхідно повернутися на етап планування профілактичного впливу.

Дуже важливим етапом є **проведення діагностики девіантної поведінки**, що передбачає всебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і спрямована на подальше розв'язання практичних завдань – гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистісному зростанню.

Виокремлюють *три стадії психологічної діагностики:*

- **попередня стадія** (виявлення зовнішніх особливостей девіантної поведінки, попереднє формулювання гіпотези щодо можливих причин відхилень у поведінці особистості);

- **стадія уточнення** (аналіз соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних чинників девіантної поведінки, уточнення гіпотези);

- **заклучна стадія** (вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я для уточнення причин відхилення у поведінці й прогнозування тенденцій особистісного розвитку).

Пропонуємо для вивчення рівня схильності підлітків до девіантної поведінки такий діагностичний інструментарій:

1. Методика вимірювання рівня тривожності (Дж. Тейлор).
2. Опитувальник діагностики агресивних та ворожих людей Басса-Дарки.
3. Методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів за В. Бойком;
4. Самооцінка депресії;
5. Схема спостереження за проявами девіантної поведінки особистості (карта Д. Стотта).

У своїй практиці рекомендуємо використовувати такий **методичний матеріал**:

- Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

- Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби: практич. посіб./авт.-упоряд.: І. І. Ткачук, Н. В. Пророк, Н. В. Лунченко, В. М. Горленко, В. Д. Острова, Н. В. Сосновенко; за заг. ред. В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2024. 100 с. URL: <http://surl.li/gljvma>.

Основними формами організації профілактичної діяльності соціального педагога є **профілактичні програми та профілактичні заходи**.

Фахівці психологічної служби можуть застосовувати програми факультативів, спецкурсів і курсів за вибором, навчально-методичні матеріали щодо роботи в умовах війни, розміщені на вебсайті ДНУ «ІМЗО»: <http://surl.li/sfqlfc>. З переліком програм та навчально-методичних посібників, що отримали гриф «Схвалено для використання в освітньому процесі» можна ознайомитися за лінками: <http://surl.li/prwnpm> та <http://surl.li/sbjeln>

Профілактика девіації має багато підходів до вирішення, в залежності від вибору яких буде обрано принципи, зміст, технологію, методику, форми та методи профілактичної роботи.

Зміст профілактики девіантної поведінки дітей та підлітків передбачає:

- правову освіту, розповсюдження інформації щодо правових можливостей подолання проблем (лекції, кіно-відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, методика «рівний-рівному», соціальна реклама);
- надання консультативної допомоги у вирішенні проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування) та кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби «Телефон довіри» тощо);
- соціальний захист і реабілітація дітей з девіантних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення або обмеження батьківських прав, фостеринг);
- соціально-педагогічна допомога сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, сім'ям з проблемними дітьми (сімейне консультування і психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей);
- сприяння зайнятості населення, особливо – представників соціально-вразливих груп та груп

ризиків (центри зайнятості і працевлаштування, громадські роботи);

- створення умов для проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики);

- участь у соціально-психологічних тренінгах;
- навчання на рівних (підготовка волонтерів з числа підлітків та молоді, які поширюватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, у тому числі під час неформального спілкування).

- **Загальні форми профілактичної роботи на рівні закладу освіти:**

- діагностика причин девіантної поведінки конкретного учня чи групи учнів;

- проектування програм профілактичної роботи, як на індивідуальному, так і на груповому рівні;

- превентивна діяльність в рамках профілактики девіантної поведінки (психолого-педагогічні практикуми, консиліуми з учнями та їх батьками), де обговорюються питання відхилення в поведінці, їх причини, шляхи подолання та способи профілактики;

- реалізація програм, що розробляються на рівні освітнього закладу;

- інформування учнів та їх батьків про ті види допомоги, яку можуть отримати учні та їх батьки в закладі освіти і установах, що надають різні види допомоги (соціальні служби та інші громадські організації).

У підготовці до проведення профілактичних заходів можна скористатися матеріалами «Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки: методичний посібник для спеціалістів, які працюють з бездоглядними та безпритульними дітьми та підлітками» / авт. кол.: Т.В. Журавель, Т.Л. Лях, О. М. Нікітіна. Київ. 2010. 168 с. URL: <https://afew.org.ua/wp-content/uploads/2019/12>

У профілактиці ризикованої та протиправної поведінки важливу роль відіграє просвітницько-профілактична діяльність, що спрямована саме на попередження негативних явищ через формування у дітей та підлітків знань, умінь та навичок, які сприяють розвитку відповідальної, адаптивної, безпечної поведінки. Подаємо **Алгоритм надання індивідуальної допомоги девіантному підлітку**:

- виявлення вікових і індивідуальних проблем підлітка (спостереження і психолого-педагогічна діагностика);

- класифікація виявлених проблем (належність до природо-культурних, соціально-культурних або соціально-психологічних; джерел їх виникнення (сім'я, соціум, група однолітків, освітній заклад); ступеня їх усвідомлення підлітком і його емоційного відношення до них);

- ранжування проблем підлітка за ступенем їх значущості з точки зору його соціалізації;

- постановка мети та планування індивідуальної допомоги відповідно до першочергових проблем учня;

- визначення провідної тактики надання індивідуальної допомоги учню: від непрямого включення його в педагогічні ситуації до самостійного вирішення ним своїх проблем;

- вибір основного шляху індивідуальної допомоги девіантної підлітку на даному етапі вирішення тієї чи іншої проблеми: через колектив, сім'ю учня або через безпосередню взаємодію з ним психолога, соціального педагога;

- вибір і реалізація адекватних методів і форм індивідуальної допомоги;

- встановлення зворотного зв'язку в процесі надання індивідуальної допомоги (за допомогою спостережень, психолого-педагогічної діагностики та в безпосередньому контакті з підлітком): інтерпретація

і аналіз отриманих результатів, співвіднесення їх з поставленими цілями і ступенем залягодження тієї чи іншої проблеми підлітка; індивідуальна допомога, заснована на аналізі отриманих результатів.

Умови успішної профілактичної роботи: комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність.

Не можемо не згадати про такий **виклик сучасності як комп'ютерна залежність**. Це нав'язлива потреба у використанні комп'ютера та Інтернету, що супроводжується соціальною *дезадаптацією і вираженими психологічними симптомами*. Дана проблема набуває все більшого розмаху, особливо щодо молодого покоління, яке найбільш схильне до згубного, часто неконтрольованого, впливу інформаційних технологій. Вони ще недостатньо володіють навичками критичного мислення і це робить їх особливо вразливими до фейкових новин, панічних настроїв і деструктивних наративів. Окрім цього, в умовах війни ворог активно використовує величезний арсенал інструментів та засобів впливу: інформаційно-психологічні спеціальні операції, фейкові факти, дезінформація, а з недавнього часу ще й активне залучення неповнолітніх до злочинів, що спрямовані на підлив національної безпеки та суверенітету України. Військові злочинці активно працюють на всіх платформах, куди можуть дотягнутися, втягнення неповнолітніх до протиправної діяльності може здійснюватися на всіх платформах: **Telegram, Tik-tok, Discord, Twitch, Viber, Steam, WhatsApp, Instagram** та ін., проте найактивнішою платформою, де вербують українських дітей, є **Telegram**.

Більш детально дізнатися про реальні випадки та схеми вербування дітей, ознайомитися з алгоритмом дій у випадку виявлення спроб вербування та навчитися розпізнавати ознаки того, що дитина могла бути залучена до протиправної діяльності можна, прослухавши онлайн-вебінар «**Протидія вербуванню дітей до протиправної діяльності: інструменти та методи захисту**» <https://www.youtube.com/live/QORS5Rv4zpw>

Соціальний педагог має формувати здатність особистості учня раціонально оцінювати об'єктивну ситуацію та контролювати адекватність власної поведінки соціальним вимогам відповідно до суспільно-цінних морально-етичних переконань і засад; сприяти розвитку активної, творчої позиції особистості, її різнобічних і систематизованих інтересів; надавати учням своєчасну та адекватну допомогу, зокрема, у встановленні доброзичливих стосунків з однолітками, усуненні дефіциту спілкування, налагодженні комунікативних навичок та сприяти в розв'язанні проблемних ситуацій із залученням до співпраці фахівців, що взаємодіють між собою в інтересах дітей.

Враховуючи, що саме освітній заклад має всі можливості для об'єднання цих зусиль, він повинен відігравати координуючу роль в організації процесу соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боднар Л.І., Вашкеба Ю. М., Дєдов О. А., Заслонкіна О.П. та ін. Алгоритми діяльності працівників психологічної служби. Т. 2 / за заг. ред. В.Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2020. 106 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723133/1/Algorithm_T_2_new.pdf.
2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота»: у 2 ч. / 2-ге вид., переробл. і допов.

Київ, 2016. Ч.1. 188с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12327/Volnova_profilactika

3. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка у 2 ч. / 2-ге вид., переробл. і допов. Київ, 2016. Ч. 2. 193 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua>.

4. Воронкевич Н. В., Білецька В. В., Абухажар О. П. та ін. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. Київ: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи. 2014. 497 с. URL: <https://dnmcp.com.ua/sites/default/files/2019-10>.

5. Горленко В. М., Марухіна І. В., Острова В. Д., Панок В. Г. та ін. Алгоритми діяльності працівників психологічної служби. Т. 1 / за заг. ред. В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 138 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719662/1/Algorithm_T_1_new.pdf.

6. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка*: навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько; авт. кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. Київ: Академвидав, 2013. С. 85–101. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua>.

7. Козирев М. П. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Львів: Львівських державний університет внутрішніх справ, 2020. 352 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream>.

8. Максимова Н. Ю., Грись А. М., Павлюк М. М., Манілов І. Ф. та ін. Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах: монографія / за ред. Н. Ю. Максимової. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. 250 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/>.

9. Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Луцьк, 2011. 20 с.

10. Методичні рекомендації з освітньої компоненти «Соціальна педагогіка» / укладач І. В. Літяга. Житомир: В-во ЖДУ ім. І. Франка, 2023. 86 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua>.

11. Омері І. Д. Девіантна поведінка як чинник порушення суспільного життя підлітків. URL: <https://www.psyh.kiev.ua/>.

12. Психологія девіантної поведінки особистості: навч. посіб. / уклад. О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань: Візаві, 2021. 202 с. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream>.

13. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / уклад.: Л. А. Онуфрієва, О. М. Чайковська. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2024. 172 с. URL: <http://elar.kpnu.edu>.

14. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови. *Мистецтво життєтворчості особистості*: у 2 ч. Ч.1. Теорія і технологія життєтворчості: наук.-метод. посібник. Київ, 1997. С. 206–227.

15. Цюман Т.П. Профілактична практика. *Практика в системі професійної підготовки психологів*: навч.-метод. посібник / упор.: Г. К. Радчук, М. М. Шпак, З. М. Зубик, Т. П. Цюман; за заг. ред. Г. К. Радчук. Тернопіль: ТНПУ, 2005. С. 55–67.